

Józef T. Milik. *The Books of Enoch. Aramaic Fragments of Qumrân Cave 4*. Oxford 1976 s. 439 + XXXII plansze.

Wydanie aramajskich fragmentów Księgi Henocha jest obok wzorcowej publikacji „Zwoju Świątyni” dokonanej przez Y. Yadin’a (*The Temple Scroll*. Jerusalem 1977) jednym z najważniejszych wydarzeń w dziedzinie qumranistyki w ostatnich latach. Milik od dawna w licznych artykułach informował o doniosłości tego odkrycia (zob. „Biblica” 32:1951 s. 393-400; RB 65:1958 s. 70-77; HThR 64:1971 s. 333-378 i inne). Obecna praca daje pełne wydanie wspomnianych rękopisów, z szerokim uwzględnieniem całej literatury pseudoepigraficznej związanej z imieniem Henocha. Dzieło swe podzielił Milik na dwie części. Pierwszą stanowi Wprowadzenie (s. 1-138), drugą zaś publikacja tekstów, ich tłumaczenie i komentarz (s. 139-364). Indeksy (s. 365-439) oraz fotografie rękopisów zamykają całość.

Niezwykle wartościowym opracowaniem jest Wstęp omawiający całokształt cyklu henochi-

cznego, a mianowicie chodzi tu o księgi aramajskie Henocha z okresu perskiego i hellenistycznego (s. 4-69), dawne tłumaczenia wspomnianego apokryfu (s. 70-88) oraz dzieła przypisywane Henochowi w czasach rzymsko-bizantyjskich i w średniowieczu (s. 89-138). Omówimy kolejno każde z wyżej wymienionych zagadnień.

Tekst *Księgi Henocha* odnaleziony w Qumran zachował się na jedenastu rękopisach. Siedem z nich Milik oznacza skrótami En^{a,b,c,d,e,f,g}, pozostałe cztery, zawierające jedynie *Księgę Astronomiczną* Henocha określa symbolem Enastr^{a,b,c,d}. Należy podkreślić, że nie znaleziono w Qumran ani jednego fragmentu *Księgi Przypowieści*, która stanowi trzecią księgę wersji etiopskiej Henocha (Hen 37-71). Zamiast tej części omawianego apokryfu Milik zidentyfikował inny ważny dokument henochiczny, nazwany przezeń *Księgą Gigantów* (40 En Giants^a).

Corpus Henochicum odnaleziony we fragmentach rękopisów qumrańskich potwierdza dawno już wysuniętą przez specjalistów tezę, że omawiane dzieło stanowiło w swej wykończonej formie pięcioksiąg na wzór *Pentateuchu* biblijnego (zob. G.H. Dix. *The Enochic Pentateuch*. JThSt 27:1926 s. 29-42). Milik nie cytuje wcześniejszych opinii autorów na ten temat, ale w zasadzie jego podział *Księgi Henocha* odpowiada dawnym sugestiom uczonych w tym względzie. Qumrański *Corpus Henochicum* dzieli Milik następująco: (I) *Księga Astronomiczna*, (II) *Księga Czuwających*, (III) *Księga Gigantów*, (IV) *Księga Snów* i (V) *List Henocha*. Taka struktura *Księgi Henocha* istniała już zdaniem Milika na początku I w. przed Chr. (s. 4). Księgi I, II, IV i V odnajdujemy w tłumaczeniu etiopskim omawianego apokryfu. W tłumaczeniu tym, na miejscu *Księgi Gigantów*, znajduje się obecnie *Księga Przypowieści* (Hen 37-71).

Rękopisy qumrańskie zawierające tekst *Księgi Henocha* pochodzą z okresu od II w. do I w. przed Chr. I tak z II w. przed Chr. pochodzą En^{a,b,f}, natomiast En^{c,c,d} zostały napisane w I w. przed Chr. Fragmenty *Księgi Astronomicznej* (Hen 72-82) zachowały się w czterech kopiach. Najstarsza z nich to Enastr^a pochodząca z końca III w. lub z początku II w. przed Chr. Na treść tej części Henocha składały się szczegółowe dane dotyczące kalendarza roku słonecznego, informacje natury kosmograficznej oraz rozważania natury moralnej. Jest to, zdaniem Milika, najstarszy żydowski dokument przypisywany Henochowi. Znał go już historyk żydowski Eupolemos (1. poł. II w. przed Chr.), a esseńcy wprowadzili wspomniany w nim kalendarz do swego liturgicznego życia w 2. poł. II w. przed Chr. (s. 7-22).

Najlepiej w rękopisach qumrańskich zachowała się *Księga Czuwających*. Najwcześniejsza aluzja do tej księgi znajduje się w 4QTest Levi^a 8 III 6-7. W sposób wyraźny cytuje ją również autor *Księgi Jubileuszów* (4, 21-22). Te dane, jak również data rękopisów z Qumran, pozwalają ustalić Milikowi czas powstania *Księgi Czuwających* na 1. poł. II w. przed Chr. Już w tym czasie miała ona zasadniczo tę formę, jaką znajdujemy w tłumaczeniu etiopskim *Księgi Henocha*. Niemniej jednak Milik przyjmuje jako rzecz oczywistą fakt, że autor *Księgi Czuwających* „wykorzystał wcześniejsze źródło pisane, które włączył bez większych zmian do swego własnego dzieła (Hen 6-19)” (s. 25).

Najstarszy rękopis zawierający *Księgę Snów* (Hen 83-90) oznaczony przez Milika symbolem 4Q En^f pochodzi z trzeciego ćwierćwiecza II w. przed Chr. Ta część *Księgi Henocha* napisana została w roku 164 przed Chr. Znana ona była dobrze autorowi *Księgi Jubileuszów* (por. Jub 4, 19).

Ostatnia część *Księgi Henocha* (91-108), tzw. *List Henocha*, zachowała się w dwóch dokumentach: En^g i En^c. Tekst rękopisów qumrańskich potwierdził teraz niezbitcie hipotezę uczonych, którzy utrzymywali, że w etiopskiej wersji *Księgi Henocha* należy czytać tekst Hen 91, 11-17 po tekście Hen 93, 3-10. *List Henocha* jest swego rodzaju odpowiedzią na problemy teologiczne poruszane przez autora *Księgi Czuwających*. Ten ostatni wyjaśnia istnienie zła na świecie mitem o zstąpieniu aniołów na ziemię i złączeniu się ich z kobietami. Tymczasem autor *Listu Henocha* jest zdania, że sam człowiek jest *fons et origo* zła moralnego (s. 53). Zdaniem Milika autor *Listu Henocha* pisząc swą księgę zamierzał uzupełnić już istniejące cztery Księgi Henocha piątą, podobnie jak *Powtórzone Prawo* stanowi dopełnienie czterech ksiąg Mojżeszowego *Pentateuchu* (s. 54).

Księga Gigantów, która w czasach chrześcijańskich została wyjęta z pierwotnego Pięcioksięgu Henochicznego i zastąpiona *Księgą Przypowieści*, napisana została zdaniem Milika pomiędzy datą powstania *Księgi Jubileuszów* a 1. poł. I w. przed Chr.

Rękopisy qumrańskie zachowały jedynie fragmenty *Księgi Henocha*. Nadal pełny jej tekst znany tylko z późniejszych tłumaczeń. Najważniejsze z nich to wersja grecka Henocha. Pierwsza część omawianego apokryfu zachowała się w tym tłumaczeniu niemalże w całości. Niestety inne księgi tego dzieła są tylko we fragmentach i jak do tej pory jedynie tłumaczenie etiopskie dostarcza nam najbardziej pełnego tekstu. To ostatnie dokonane zostało z tekstu greckiego. Mniejszą rolę w poznaniu pierwotnej treści *Księgi Henocha* odgrywają tłumaczenia łacińskie, koptyjskie i syryjskie, które dostarczają jedynie małych fragmentów tekstu (s. 70-88).

W trzecim rozdziale Wprowadzenia Milik omówił pisma, które w czasach rzymsko-bizantyjskich oraz w średniowieczu przypisywano Henochowi. Do nich na pierwszym miejscu należy *Księga Przypowieści*, która zawarta jest obecnie w 37-71 rozdz. wersji etiopskiej Henocha. Jest ona zdaniem Milika bardzo mocno spokrewniona z tą literaturą sybillańską, która kwitła w kołach chrześcijańskich od II do IV w. po Chr. Właśnie porównanie *Księgi Przypowieści* z Przepowiedniami V *Księgi Sybilli* pozwala Milikowi określić czas powstania tej pierwszej na około 270 r. po Chr. (s. 94-96). Ten wniosek pozwala mu też na następujące stwierdzenie: „Gdy chodzi o Nowy Testament, należy od tej pory definitywnie zerwać z przytaczaniem jakichkolwiek odnośników do księgi Przypowieści, gdyż jest ona dziełem chrześcijańskim z III w. o ile nie z późniejszego[...]” (s. 74).

Równie rewelacyjne są wyniki Milika odnośnie do II Henocha, czyli Henocha Słowiańskiego, księgi zwanej jeszcze *Księgą Tajemnic Henocha*. Dzieło to zachowało się jedynie w tłumaczeniu starocerkiewnosłowiańskim. Milik, opierając się na argumentach filologicznych dowodzi, że wspomniany apokryf powstał w IX w. po Chr. i skomponowany został przez greckiego mnicha, który wykorzystał do tego celu Pentateuch Henochicki (s. 109 n.). Argumentacja Milika polega na tym, że w II Hen X mamy wyrażenie: *книги испещрени змоурениемъ* (dosł.: księgi malowane różnym kolorem smyrny), które jest tłumaczeniem greckiego *βιβλία συρμαιδωγραφα*. Zwrot ten – zdaniem Milika – został źle zrozumiany przez tłumacza słowiańskiego. Tymczasem przymiotnik *συρμαιδωγραφος* pochodzi od czasownika *συρμαιογραφειν* co oznacza: pisać małymi literami, czyli inaczej: „pisać szybko”. Otóż wspomniany zwrot jest neologizmem w IX w. po Chr., i to pozwala również określić datę skomponowania II Henocha (s. 111-112).

Innym dziełem związanym z imieniem biblijnego patriarchy jest księga Henocha Żydowskiego, zwana inaczej III Henocha. H. Odeberg datował jej czas powstania na 2. poł. III w. po Chr. Milik jest zdania, że datę tę należy przesunąć conajmniej o jedno tysiąclecie do przodu, czyli III Henocha mogła być napisana najwcześniej w XIII w. po Chr.! (s. 126-135).

Drugą część pracy Milika zajmuje transkrypcja aramajskich fragmentów *Księgi Henocha*, ich tłumaczenie oraz komentarz (s. 139-362). Jak zawsze Milik jest w tej pracy bezbłędny. Zresztą całkiem zasłużenie uchodzi on dzisiaj za jednego z największych autorytetów w qumranistyce. Do tej części dzieła polskiego uczonego nie można mieć zastrzeżeń.

Pewne obawy budzą argumentacje Milika odnośnie do daty powstania *Księgi Przypowieści* (Hen 37-71) oraz II Henocha. Niewątpliwie Milik ma całkowitą rację, że *Księga Przypowieści* nie należała do cyklu Henocha i została doń włączona już w czasach chrześcijańskich na miejsce dawnej *Księgi Gigantów*. *Księga Przypowieści* zawiera wiele materiału teologicznego niezwykle interesującego dla egzegezy Nowego Testamentu. Jej autor streszcza tu niejako swe nadzieje związane z czasami eschatycznymi. Mowa w niej jest o Synu Człowieczym, który w dniu ostatecznym pełni rolę sędziego i sprawcy zbawienia. Postać ta przypomina nam żywo osobę Jezusa Chrystusa. Już E. Sjöberg (*Der Menschensohn im äthiopischen Henochbuch*. Lund 1946) wysunął tezę o częściowej interpolacji chrześcijańskiej tego dzieła. Teoria Milika przesuwająca datę powstania omawianej księgi na III w. po Chr. jest niewątpliwie interesująca, ale wymaga dalszego uzasadnienia. Jeżeli bowiem jest to dzieło chrześcijańskie, jak twierdzi Milik, to

dlaczego nie ma w nim żadnej aluzji do śmierci Chrystusa? Stąd też niektórzy współcześni autorzy, tacy jak J.C. Greenfield (zob. wprowadzenie do nowego wydania H. Odeberg'a. *3 Enoch or the Hebrew Book of Enoch*. Philadelphia 1973 s. XXXIII n.) datują tę księgę mimo wszystko na I w. po Chr.

Można również dyskutować nad datą powstania II Henocha. Milik opiera swój wywód na argumencie lingwistycznym. Jest to naszym zdaniem najslabszy argument w ustalaniu daty napisania danego utworu, szczególnie gdy chodzi o pisma apokryficzne, które pozbawione tarczy kanoniczności (nie są przecież Pismem św.), przekazywane były „na dziko”, przepisywane z pewną dowolnością, przerabiane, skracane lub uzupełniane. Często „unowocześniano” ich język przystosowując do epoki, w której były rozpowszechniane. Argument lingwistyczny zatem proponowany przez Milika, może nam wskazać etapy przeróbek, nie zaś udowodnić czas napisania danego dzieła, zwłaszcza gdy mamy do czynienia jedynie z tłumaczeniem, jak w wypadku II Henocha, bez możliwości porównania go z oryginałem.

Pomimo tych zastrzeżeń co do niektórych tylko wniosków Milika, należy powiedzieć, że prezentowana praca pozostanie niewątpliwie trwałym dorobkiem kultury światowej. Milik – jak zawsze – jest jasny, zwięzły i genialny w swych rozwiązaniach. Doskonała jakość fotografii rękopisów qumrańskich pozwala naocznie przekonać się o rzetelności i dokładności wydawcy tekstów aramajskich *Księgi Henocha*.

Ryszard Rubinkiewicz SDB